

RECENSIONS

Josep AMENGUAL i BATLE, *Els orígens del cristianisme a les Balears i el seu desenvolupament fins a l'època musulmana*. 2 vol. Pròl. Guillem Rosselló Bordoy. Palma de Mallorca, Editorial Moll 1992 («Els treballs i els dies», 36, 37), vol. I.: 535 p. i vol. II: 302 p., 24 cm.

Documentada i sòlida aportació al coneixement dels orígens i desenvolupament de la cristianització de les Illes Balears. L'autor ha reeixit excel·lentment a presentar-nos una suggestiva visió de les Balears entorn dels segles cinquè-sisè, a partir d'una fecunda utilització i màxim aprofitament de les fonts literàries d'origen cristià, així com les d'origen musulmà i les arqueològiques. En primer lloc Amengual tracta dels antecedents, i després d'examinar minuciosament la documentació servada a propòsit del judaisme balear a través de les relacions amb les incipients manifestacions cristianes a les Illes analitza, tot seguit, la famosa circular del bisbe Sever de Menorca i l'activitat literària de Consenci (corresponsal del bisbe d'Hipona, St. Agustí) i, finalment, el P. Amengual investiga la significació de la dominació vàndala a les Balears i la reconquesta d'aquestes per la romanitat bizantina, sense oblidar l'estudi dels corrents artístics, mentalitat i institucions a les Balears del segle VI fins a l'ocupació islàmica. Al segon volum se'ns ofereix un apèndix de textos [on reedita la llarga circular del bisbe Sever de Menorca (any 418), a les pp. 12-65; i la correspondència (cartes escrites entre els anys 415-420) de Consenci amb Aureli Agustí, a les pp. 66-123], junt amb una exhaustiva relació de fonts i bibliografia, i amb uns índexs finals, modèlics en el seu gènere. Cal assenyalar la ponderació de l'autor en l'anàlisi crítica de les diverses fonts (tant les textuals com les arqueològiques), sense mai forçar-les ni manipular-les interessadament. Una cordialíssima felicitació al P. Josep Amengual (en l'actualitat Superior General dels Missioners dels SS. Cors) per aquesta valuosa recerca, a través de la qual s'ha consolidat com un excel·lent continuador de les tasques d'investigació cultural realitzades per insignes mallorquinistes de la seva Congregació des del Santuari de Lluc i, òbviament, des del Monestir de La Real, on, amb molt d'esforç, han bastit una de les millors biblioteques de Mallorca.

VALENTÍ SERRA

J[osé] Luis GALDEANO: *El beato Esteban Bellesini, agustino (1774-1840). Un educador para el pueblo, un pastor para los pobres*. Madrid, Ed. Agustiniiana 1994, 92 p. (Perfiles, 6).; Juan-José VALLEJO PENEDO: *Fray Enrique Enríquez de Almansa, O.S.A. Obispo de Osma y de Plasencia (ca. 1555 - 1622)*. Madrid, Ed. Agustiniiana 1994, 94 p. (Perfiles, 7); ANTONIO CASTILLO: *La vida del venerable y muy religioso Padre Fray Juan de Castro, de la Orden de Nuestro Padre San Agustín, Arzobispo del Nuevo Reino de las Indias*. Presentación de Gian-Luigi Bruzzone. Madrid, Ed. Agustiniiana 1995, 91 p. (Perfiles, 8).

Presentem breument els continguts de les tres darreres semblances biogràfiques d'agustins il·lustres aparegudes dins la col·lecció «Perfiles». En primer lloc el P. Galdeano ens ofereix una síntesi divulgativa (la primera en castellà) sobre la vida i projecció pastoral i educativa del beat Esteve Bellesini (Trento, 1774 - Genazzano, 1840), precursor del llarg seguici de santes i sants educadors catòlics apareguts la centúria passada i, alhora, zelós rector de poble. El beat Bellesini, ran de la supressió del convent agustiniana de Sant Marc de Trento (en temps de les guerres napoleòniques, 1806), féu de mestre a les escoles públiques, mirant d'afavorir tothora l'escolarització dels nens i nenes dels estaments més pobres, a fi de promoure'ls socialment, i, en aquest sentit, deixà unes sòlides línies pedagògiques per a un fructuós ensenyament elemental i catequètic. El Papa Pius X el beatificà el 27 de desembre de 1904, tot reconeixent la valuosa activitat pastoral i educativa. El volumet es completa amb una selecció bibliogràfica sobre Bellesini.

La segona semblança biogràfica constitueix la primera aproximació, àmpliament anotada, sobre la vida i irradiació de fr. Enrique Enríquez (1555-1622), frare agustiniana descendent directe de la Casa Reial de Castella. El P. Enríquez, al seu temps, destacà en l'ensenyament teològic, que desenvolupà a Sevilla, i també en el govern provincial de la Província dels agustins castellans i, finalment, els darrers 20 anys de la seva vida, serví l'Església des de l'episcopat primer a Osma (1603-1610), i després a Plasència (1610-1622). El P. Vallejo completa el seu treball amb un apèndix documental (pp. 69-90), amb algunes cartes, testament i genealogia del biografat, així com una breu bibliografia, principalment de fonts impreses d'època, d'on l'autor ha extret les dades per a l'elaboració del seu treball.

En tercer lloc presentem, també, l'edició de la primera semblança biogràfica de l'agustí Juan de Castro (Toledo, 1547 - Madrid, 1611), inèdita fins als nostres dies. El text d'aquesta biografia fou escrit pel millor coneixedor de la vida íntima del biografat, el seu germà d'hàbit Antonio del Castillo, durant molts anys confessor del venerable Juan de Castro. Es tracta d'un text hagiogràfic d'un gran valor documental per les fidedignes informacions aportades a propòsit de la vida, virtuts i actituds del bisbe agustí que, malgrat haver rebut la

consagració episcopal, mai arribà a prendre possessió de la seva diòcesi pel fet d'haver estat nomenat predicador del rei Felip III (1608). Es publica el text del manuscrit localitzat a la biblioteca Aprosiana de Ventimiglia, fundada pel religiós agustí Angelico Aprosio (1607-1681), que, a causa de l'exclaustració dels religiosos, passaria el 1799 a ser propietat de la ciutat. Cal assenyalar que la nota introductòria de Gian-Luigi Bruzzone és de gran valor i utilitat, la qual ens és ací abastada en una versió castellana deguda al P. Rafael Lazcano.

V.S.

Rafael LAZCANO, *Fray Luis de León. Bibliografía. Segunda edición, actualizada y ampliada*. Prólogo de Cristóbal Cuevas. Madrid, Ed. Agustiniiana 1994, 679 p. (Guía Bibliográfica, 1)

Nova edició (actualitzada i ampliada) de la utilíssima bibliografia lleonina que publicà el P. Lazcano l'any 1990, en la qual catalogà i sistematitzà tots els treballs «de» i «sobre» fr. Luis de León (1527-1991). La present guia bibliogràfica aplega 2.623 fitxes i està estructurada en set seccions (una més que l'edició anterior). A la primera hi trobem recollides les sigles i abreviatures emprades al llarg de la bibliografia. A la segona secció l'autor hi presenta les fonts. A la tercera hi ha la catalogació de manuscrits relacionats amb l'eminent escriptor agustí: les obres castellesanes i llatines, epistolari, processos i d'altres escrits. A la quarta secció hi ha la relació de les diverses edicions de les obres castellesanes i llatines de fr. Luis de León, junt amb les versions a d'altres llengües, totes ordenades cronològicament. A la cinquena hi trobem recollits tots els treballs que tracten de la vida i obra del famós professor salmantí (tant els rigorosament científics com els divulgatius, per la qual cosa les fitxes aplegades són de valor molt desigual). La sisena secció (inexistent a la guia anterior) aplega tots els treballs periodístics apareguts a la premsa a propòsit de fr. Luis de León. La darrera secció són els índexs (imprescindibles en obres d'aquestes característiques): índex de biblioteques consultades, de revistes i periòdics, de manuscrits, analític i onomàstic (autors, editors, prologuistes i traductors). No cal dir que es tracta d'una obra de consulta necessària per a tots aquells que desitgin aproximar-se a qualsevol dels aspectes de la vida i incidència d'aquest gran savi agustí, benemèrit professor de la Universitat de Salamanca, humanista de ressò internacional.

V.S.

Gabriel BELTRAN LARROYA, *Fuentes Históricas de la Provincia O.C.D. de San José (Cataluña y Baleares)*. Roma, Teresianum 1986, 840 p. (MHCT, 8); *Carmelitas Descalzas de Cataluña y Baleares. Documentación Histórica: 1588-1988*. Roma, Teresianum 1990, 1108 p. (MHCT, 10); *Catálogo de los Superiores Generales del Carmen Descalzo (1581-1597) y de la Congregación Española (1600-1875)*. Roma, Teresianum 1995, 63 p. (Subsidia Selecta, 2).

Donem, tot seguit, breu notícia de tres publicacions del P. Gabriel Beltran, arxiver provincial dels carmelitans descalços de Catalunya, les quals, certíssimament, esdevindran valuosos instruments de treball a benefici dels investigadors de la vida religiosa institucional. En primer lloc presentem l'edició de les fonts històriques per a l'estudi de la província de Sant Josep de carmelites descalços, publicada a Roma el 1986. Es tracta d'una acurada selecció i edició de 172 documents (en bona part inèdits) sobre l'origen, desenvolupament i consolidació del carmel teresià a Catalunya i Balears des dels orígens fundacionals fins a l'any de publicació, abastant exactament quatre segles de vida (1586-1986). L'autor divideix l'obra en tres parts: Capítols Provincials (pp. 31-351), Convents (pp. 421-635) i Religiosos (pp. 639-735). En la primera part es recull la documentació relativa a 89 Capítols Provincials, des del primer celebrat a Tàrrrega el 1590 fins al celebrat a Barcelona el 2 de juny de 1939, poc després d'acabada la Guerra Civil. A la segona part hi trobem aplegada tota la documentació relativa als convents de carmelites descalços de Catalunya, des de la fundació (Barcelona 1586) fins al 1835, en què s'esdevingué l'exclaustració i desamortització promogudes per Mendizábal. A la tercera part l'autor hi publica documentació molt diversa sobre alguns dels religiosos més significatius de la Província carmelitana de Sant Josep (o de Catalunya i Balears), amb una selecció de documents que va des del primer carmelita descalç català (Joan de Jesús Roca) als decrets sobre l'heroïtat de virtuts del P. Palau, datats a Roma el 1986, poc abans de la publicació del volum que comentem. Aquesta recopilació i edició documental, preparada pel P. Beltran, es completa amb dos apèndixs i uns índexs modèlics (pp. 759-840) que, junt amb les anotacions dels documents (generalment breus, però de gran erudició), converteixen l'obra en un riquíssim filó de dades per als recercadors de la història eclesial.

En segon lloc presentem la rica documentació històrica sobre les carmelites descalces del mateix àmbit geogràfic (Catalunya i Balears) i cronològic (quatre segles, 1578-1988), publicada també pel P. Beltran al Teresianum (Roma 1990). En aquest desè volum de la MHCT l'editor ha aplegat, amb molt bon criteri de selecció, 163 documents d'extensió molt diversa, els quals ens proporcionen una suggestiva visió de la vida i desenvolupament de la branca femenina del carmel descalç, des dels orígens fundacionals (Barcelona 1588) a l'any 1988. Són particularment interessants les relacions històriques d'època que, al seu dia, les carmelites escrivien per a memòria de les novelles generacions, a propòsit de l'impacte a llurs comunitats de la Guerra Gran, de la Independència, o fins a la

passada Guerra Civil, amb colpidores testimoniances de la cruent persecució religiosa llavors suscitada. No ens estem d'assenyalar la importància d'alguns epistolaris i escrits espirituals d'algunes de les monges carmelites que destacaren en exemplaritat de vida, els quals textos són actualment insubstituïbles per a reeixir en una correcta investigació de la història, l'espiritualitat, actitud i mentalitat en èpoques força allunyades de la nostra i, en aquest sentit, ens plau ara especialment d'esmentar el grandíssim valor de les cartes de la M. Maria-Alberta de Sant Domènec (del carmel de Vic) adreçades entre 1699 i 1701 al Venerable Josep de Sant Benet (monjo de Montserrat, i destacat contemplatiu), així com les cartes de la Venerable Caterina de Crist, parenta de Santa Teresa i fundadora, el 1588, del carmel de Barcelona (Vegeu doc. 21-76). La documentació s'edita cronològicament, monestir per monestir seguint l'ordre fundacional, i els textos són publicats amb la puntuació i ortografia actualitzades.

Finalment, el mateix P. Beltran acaba de publicar el catàleg dels superiors generals del carmel teresià (Roma 1995) on reconstrueix, amb gran meticulositat, els equips del govern central dels carmelitans descalços (1581-1597) i després els de la Congregació Hispana (1600-1875), a partir d'una gran diversitat i dispersió de fonts. Es tracta, efectivament, d'un valuós instrument de treball que es completa amb un índex de noms (pp. 55-63, imprescindibles en obres d'aquesta índole), i amb la relació ordenada de les fonts que hi ha a la base de tot aquest pacient i meritori treball. Una cordialíssima felicitació al P. Gabriel de la Creu per la seva indefallent tasca de recuperació, estudi i edició de les fonts documentals per a l'estudi de la vida carmelitana a casa nostra.

V.S.

Rafael LAZCANO, *Bibliographia Missionalia Augustiniana. América Latina (1533-1993)*. Madrid, Ed. Agustiniàna 1993, 647 p. («Guia Bibliogràfica», 3).

Donem brevíssima notícia d'aquesta exhaustiva bibliografia, en la qual hi ha ordenades 4.427 fitxes de treballs dispersos referits a la gegantina i fecunda tasca evangelitzadora, científica i literària realitzada a Llatinoamèrica pels membres de les distintes branques de la família agustiniana (recol·lectes, descalços i, també, per una llarga sèrie de congregacions femenines d'inspiració agustina). Aquesta *Bibliographia* consta de quatre parts. La primera està dedicada a l'ordenació sistemàtica de les fonts i estudis generals sobre el tema; a la segona hi ha aplegades les monografies i estudis sobre la presència agustiniana als distintes països hispanoamericans; la tercera part recull les referències i estudis sobre 91 religiosos agustins que destacaren per llur tasca evangelitzadora, cultural, literària o pedagògica a l'Amèrica Llatina, dels quals hem de destacar Alonso de Veracruz (pare de la filosofia llatinoamericana), Pedro Fabo, Ezequiel Moreno (recentment canonitzat, 1992) i Lucas Espinosa, aquest darrer continuador d'alguns dels estudis etnolingüístics iniciats pel caputxí Marcel·lí de Caste-

llví des del CILEAC (Centro de Investigaciones Lingüísticas i Etnográficas de la Amazonia Colombiana). La quarta i última part està íntegrament dedicada a la recopilació bibliogràfica a propòsit de l'acció realitzada per les religioses agustines als territoris americans.

V.S.

Johannes MEIER (ed.): *Cristianismo y mundo colonial. Tres estudios acerca de la evangelización de Hispanoamérica*. Münster, Aschendorff Verlag 1995, 113 p.

Acurada edició de tres estudis historicoteològics a propòsit de l'evangelització als territoris hispanoamericans, fruit de la iniciativa promoguda per la fundació «Stipendienwerk Lateinamerika-Deutschland». El primer dels treballs (a cura de Carlos Freile, professor a la Universitat Catòlica de l'Equador) examina el posicionament crític de dos bisbes de Quito (Pedro de la Peña, 1565-1583, i Luis López de Solís, 1592-1605), els quals saberen optar decididament a favor de la protecció dels indígenes enfront de l'administració virregnal hispana. El segon dels treballs (degut a Jeffrey Klaiber, professor a la Universitat Catòlica del Perú) posa de manifest com les relacions historicoteològiques dels cronistes amerindis i mestissos s'esforçaren constantment (i ja des del segle XVI) per mostrar vestigis del camí salvador de Déu en elements de les pròpies cultures a fi d'assolir tutelar la identitat cultural de llurs pobles, puix ja la teologia patristica (als mateixos orígens de l'evangelització cristiana) reconegué elements de la presència de Déu a les cultures paganes. La tercera contribució (aquesta a càrrec de Juan Villegas, destacat estudiós de la història de l'Església a Llatinoamèrica) analitza suggestivament l'evangelització dels indis ubicats a la zona oriental de l'actual Uruguai (des del segle XVI i fins als anys immediats a la independència); una conflictiva i àmplia zona en la qual les institucions eclesials foren molt dèbils i poc actives per poder deturar el despoblament progressiu del poblament autòcton; actitud que contrasta, d'altra banda, amb la que mantingueren els jesuïtes a les veïnes reduccions dels guaraní. En una obra com aquesta hi trobem molt a faltar un índex de noms i llocs, així com una relació ordenada de les fonts i bibliografia citada a les notes.

V.S.

Joaquín SMET (O.Carm.): *Los Carmelitas. Historia de la Orden del Carmelo*. Traducción y preparación John Malley 4 vol., Madrid 1987-1991.

Vet ací la versió castellana dels tres primers volums de la sòlida i monumental història dels frares carmelites (origen, desenvolupament, consolidació i reformes, des del segle XII i fins als nostres dies), obra que es començà a publi-

car en anglès l'any 1975 amb el títol: *The Carmelites. A History of the Brothers of our Lady of Mount Carmel*, i que s'enllestí l'any 1985. El volum primer tracta dels orígens, recerca d'identitat, expansió, primeres crisis i reformes de l'orde carmelità fins al concili de Trento. El volum segon abasta els anys 1563-1750 i examina les reformes suscitées en el període posttridentí, amb un especial accent a la reforma teresiana, sense però descurar els altres moviments de *Stricter Observantia* suscitats arreu d'Europa. El volum tercer (dedicat als mateixos anys, 1563-1750) completa l'anterior volum fixant-se en l'expansió missionera dels carmelites durant els segles XVII i XVIII, en la branca femenina, en el terç orde, en l'activitat literària i teològica, en el foment de les arts, etc. I mentre s'espera la versió del volum IV de l'edició anglesa (que abasta el període contemporani, fins als nostres dies), en aquest quart volum de la present edició castellana publicada per la BAC, se'ns ofereix una primera síntesi de la història del carmel hispà deguda al P. Balbino Velasco, que és estructurada per l'autor en cinc etapes ben definides: la penetració dels frares carmelites als territoris peninsulars (a través de Catalunya i de les antigues comarques que integraven la Corona d'Aragó); llur assentament i desenvolupament; la consolidació i expansió; la crisi de les exclaustacions de la centúria passada, amb la desamortització dels convents i, finalment, la restauració de l'orde carmelità calçat o de la vella observança, que va des de la segona meitat del segle passat fins als nostres dies. Són particularment interessants les referències a les construccions conventuals de fesomia carmelitana (de tanta rellevància en el gòtic català), així com les aproximacions biogràfiques (potser excessivament breus) a les més destacades personalitats del carmel hispà, com és ara el P. Xiberta (1897-1967), català universal, apreciat arreu per la solidesa del seu vast coneixement teològic. Ens plau donar una afectuosa felicitació al P. Balbino per haver sabut recollir, amb el màxim rigor científic, la crònica puntual del passat carmelità desenvolupat als territoris hispans, i expressant el desig de veure aviat publicada la versió castellana de la darrera part de l'obra del P. Smet.

V.S.

María-Milagros CÁRCEL ORTÍ: *La lengua vulgar en la administración episcopal valentina (siglos XIV y XV)*. Castellón de la Plana, Sociedad Castellonense de Cultura 1994, 112 p. (Obras de investigación histórica, LXVII)

Edició de 119 documents, transcrits dels registres de correspondència (rebuda i tramesa), de la cancelleria episcopal de València escrits en vernacle entre els anys 1343-1477, en què la llengua habitual de les cancelleries era encara (majoritàriament) el llatí. L'autora, professora a la Universitat de València, ofereix aquest arplec de textos als estudiosos de la llengua i també, és clar, als investigadors de la societat baixmedieval, els quals hi trobaran dades prou interessants per a poder refer la història eclesiàstica, social i econòmica dels valencians dels

segles XIV-XV, sobretot durant el pontificat del bisbe Jaume d'Aragó (Vegeu doc. 45-93). L'obra es completa amb uns índexs onomàstic i toponímic, i també amb un apartat introductor on la professora Cárce! Ortí presenta les característiques internes, tipologia documental i trets de la llengua catalana (o si es vol valenciana) dels documents que, al seu dia, foren escrits volgudament en vernacle a fi de fer més intel·ligible el missatge del text als respectius destinataris. El document núm. 2 de l'any 1344 és l'únic escrit en castellà.

V.S.

Enrique M. UREÑA, *Cincuenta Cartas inéditas entre Sanz del Río y Krausistas alemanes (1844-1869)*. Madrid, Universidad Pontificia de Comillas 1993, 261 p. (Col. del Instituto de investigación sobre Liberalismo, Krausismo y Masonería, núm.6), Madrid 1993, XXIII + 261 p., 21,5 cm.

Edició anotada (i versió de l'alemany al castellà) de cinquanta cartes inèdites entre Julián Sanz del Río i alguns dels més destacats krausistes alemanys (principalment amb el Baró von Leonhardi, i també amb Karl Röder i amb Theodor Schliephake), creuades entre 1844-1869 (des de l'estada de Sanz del Río a Alemanya fins molt poc abans de la seva mort). Es tracta d'uns textos epistolars de gran vàlua per a l'estudi dels moviments de renovació cultural a Europa, servats a la «Real Academia de la Historia» (a Madrid) i a la «Sächsische Landesbibliothek» (a Dresden), els quals posen de relleu la importància del programa comú dels krausistes europeus, la intensa relació entre ells i les direccions concretes de llur acció cultural (en especial detallades notícies dels projectes renovadors de Sanz del Río). Destaquem l'elogiosa referència a l'obra filosòfica de Jaume Balmes, a propòsit de la segona edició de *El Criterio* (Vegeu Carta núm. 16 [de Sanz del Río a Röder] del 4 de març de 1848), i són també força interessants les informacions aportades sobre el «Deutschkatholizismus» (catolicisme alemany), fundat el 1845 pel sacerdot (suspès *a divinis*) J. Ronge, que després de celebrar un primer concili a Frankfurt el mateix 1845, alguns anys després (1859) s'afegirien als «Linchtfreunde», unes comunitats protestants sorgides el 1841 sota el guiatge de G.A. Wislicenus, formant «L'Aliança de les comunitats religioses lliures d'Alemanya», de notable incidència en la ideologització dels moviments lliurepensadors sorgits a l'Europa de la segona meitat del segle passat (Vegeu, sobretot, la carta núm. 9 [de Leonhardi a Sanz del Río], del 18 de juny de 1846). El volum que comentem va precedit d'un estudi introductor i l'epistolari publicat i es completa amb uns índexs de matèries i de noms.

V.S.

Léon BOURDON, *La Compagnie de Jésus et le Japon. La fondation de la mission japonaise par François Xavier (1547-1551) et les premiers résultats de la prédication chrétienne sous le supérieurat de Cosme de Torres (1551-1570)* Paris, Fondation Calouste Gubelinklain 1993, 723 p.

Publicació (no actualitzada) de la tesi doctoral de l'autor presentada l'any 1951 a París. L'obra, molt ben estructurada, és el fruit de molts anys d'investigació i analitza minuciosament els primers anys de l'acció evangelitzadora protagonitzada per la Companyia de Jesús al Japó, abraçant el període de 1547-1570, que va des de la fundació (que realitzà personalment St. Francesc Xavier) fins al superiorat del P. Cosme de Torres, successor de Francesc Xavier, quan s'estructurà i començà a consolidar-se la missió. Bourdon es fixa especialment en la situació del Japó a mitjan segle XVI (amb llurs creences, pràctiques esotèriques, costums, organització política, etc.), i també ens abasta notícies molt precises sobre la vida i activitats dels missioners jesuïtes (les dificultats d'inculturació de la fe, la poca coneixença de les doctrines esotèriques dels japonesos, l'organització del catecumenat i de les comunitats cristianes, l'ensenyament de l'oració mental als novells cristians, etc.). L'autor utilitzà, molt profitosament, l'abundosa documentació conservada sobre els orígens de la missió jesuïtica nipona, en especial les cartes trameses pels missioners a la Cúria Generalícia de Roma, car l'any 1547 essent secretari el P. Polanco ordenà la redacció de la «Carta Annual» a trametre pels missioners, tant a la pròpia província com a la Cúria General, donant notícies de l'estat i progressos de la missió. Aquests textos epistolars al seu temps gaudiren ja d'una gran difusió i, per exemple, als Col·legis de la Companyia de Lisboa i Coïmbra eren copiades a volums específics emprats per a la lectura pública al refector. Léon Bourdon, quan realitzà la present investigació ara publicada, se serví especialment, de la sèrie «Japsin» (o «*Epistolae Japonicae*») de l'Arxiu General dels Jesuïtes a Roma i també de la relació manuscrita que endegà el P. Alexandre Valignano, ran de la visita canònica efectuada a la missió: «Sumario de las cosas que pertenecen a la Provincia de Japón y al gobierno della. Cochín, 28 oct. 1583» i, òbviament, entre molta d'altra documentació, de les *Epistolae S. Francisci Xaverii aliaque eius scripta* publicades a Roma el 1944-1945 pels PP. Schurhammer i Wicki.

Els mapes que acompanyen el text són de gran utilitat, així com el glossari de mots japonesos usats per l'autor al llarg del treball. Hem d'assenyalar, tanmateix, que és una llàstima que no s'hagin incorporat a la present publicació les dades aportades per la monumental obra del P. G. Schurhammer: *Franz Xaver, Sein Leben un Seine Zeit* (4 vols., Friburg de Brisgòvia 1955-1973); amb tot, la recerca de Bourdon és suggestiva i molt rica en aportacions i notícies, d'ací l'encert de publicar-la recentment la «Commission Nationale pour les commémorations des decouvertes portugaises» de França, a través del «Centre Culturel Portugais de la Fondation Calouste Gulbenkian».

V. S.

GONZALO REDONDO, *Historia de la Iglesia en España (1931-1939)* 2 vol., Madrid, Rialp 1993.

El Prof. Gonzalo Redondo ha publicado hasta el momento los dos tomos («La Segunda República 1931-1936» y «La Guerra Civil 1936-1939») que componen la primera parte de su *Historia de la Iglesia en España*. A esta primera parte seguirá un estudio de la Iglesia centrado en los años del franquismo, que aparecerá en sucesivos tomos de acuerdo con la siguiente secuencia cronológica: 1939-1947; 1947-1956; 1956-1965; y 1965-1975.

Los dos primeros volúmenes aquí reseñados son de gran densidad y no escaso número de páginas (558 y 671 respectivamente). Esto se debe no sólo a la necesidad de cimentar ese estudio en un sólido conocimiento del contexto general, inexcusable en cualquier análisis que tenga que ser a la vez historia de las mentalidades, historia intelectual e historia de la cultura; sino especialmente a la ubicuidad con la que se presenta la cuestión religiosa en nuestra historia y, de manera particular, en nuestra historia contemporánea; de modo que el historiador se ve obligado a adoptar una especial actitud de abierta porosidad y a no establecer *a priori* limitaciones temáticas a su trabajo, pues no es extraño que el dato más importante surja en el lugar que menos se sospeche. Sin embargo, no es la amplitud ni la densidad de sus páginas lo más singular de los dos primeros volúmenes de Redondo. Aunque es asombrosa la cantidad de información reunida, nada más lejos de la intención del autor que la mera exposición positivista o el alarde de corte enciclopédico. Pues a través del riquísimo y completísimo material informativo que presenta, que por sí solo convierte los dos libros de Redondo en una obra de consulta imprescindible para toda persona interesada en nuestra historia contemporánea, lo que nuestro autor busca en todo momento es encontrar una explicación de los hechos que sea todo lo profunda, detallada e integrada con ellos como sea posible.

El núcleo del pensamiento de Redondo descansa en la idea de libertad. No de una libertad abstracta sino de la libertad considerada como el elemento primordial que define la naturaleza humana. De ahí que su concepción de la historia sea eminentemente antropológica, y de ahí que su historia consista fundamentalmente en el estudio de la actuación del hombre. Gonzalo Redondo mira el pasado con la actitud del historiador que considera que siempre es posible entenderlo con profundidad, por más lejano que sea; y que, por esta misma razón, lo percibe como una gran ayuda para la comprensión del presente.

Esta aproximación a la historia tiene una serie de ventajas sobre otras perspectivas de corte más estructuralista o, digamos, más relativista. Para ella, todo lo acontecido a lo largo de la Historia es susceptible de ser comprendido por el historiador de cualquier época, puesto que el pasado no contiene otra cosa que las respuestas de los hombres y mujeres de diversas épocas a unas preguntas fundamentales que son siempre las mismas. Una segunda consecuencia en apariencia no menos ventajosa se deriva de lo dicho: en la medida en la que se entiende que esas preguntas fundamentales proceden de una naturaleza huma-

na —que expresa, a juicio de Redondo, una realidad objetiva e inmutable— las variaciones en la historia son forzosamente limitadas. Los problemas son acotables, y las respuestas son en gran medida un ir y venir de las mismas rancias melodías.

A cada época histórica —diría Gonzalo Redondo— le ha correspondido un diverso grado de comprensión de la idea de libertad; no gracias a alguna inefable manifestación de un espíritu anterior e independiente a la Historia misma, como sostendría una visión idealista; sino mediante la vía de la transmisión, mucho más modesta pero también más cercana a la mentalidad propia del historiador y del científico social. El progreso en la Historia es en gran parte una cuestión de acumulación de experiencias y de saberes. Cada generación tiene abierta la posibilidad de continuar en el mismo punto donde se ha detenido la generación precedente; que lo haga o no lo haga dependerá de ella misma y de las precisas circunstancias en las que habrá de desenvolverse. Pero lo que es inevitable, quírase o no se quiera, es sentir el peso y la influencia de nuestro más inmediato pasado; y, a través de éste, en relaciones sucesivas, también del más remoto. Nada de lo que ocurre en la Historia ocurre en balde. La lección que extrae Redondo de esto no puede ser más obvia: no hay más Historia que la Historia Universal, en el tiempo y en el espacio. La comprensión de la Historia precisa la comprensión de la totalidad.

A nadie escapan las consecuencias de índole práctica que esta concepción universalista de la Historia plantea al historiador. Sin un análisis detenido de los aspectos singulares, la explicación de las corrientes profundas de los fenómenos históricos se convierte en un mero ensayismo. La Historia con la que Redondo se compromete —y los dos volúmenes de la *Historia de la Iglesia en España* constituyen hasta ahora su más depurada muestra de ello— es a un tiempo una historia de lo general y una historia de lo concreto.

Pero es sobre todo una historia de los hombres y de las mujeres en el tiempo. Como corresponde a su concepción profundamente antropológica, Redondo considera las diferentes estructuras socioeconómicas, culturales o de cualquier otro tipo como elementos que de una manera u otra condicionaron la manifestación libre de los actos del hombre en cada momento de la Historia; pero no es en aquéllas donde centra su atención, sino en estos últimos. Ahí reside a mi entender el eje central de la obra historiográfica del profesor Redondo. De ahí procede además otra de sus notas características: la imposibilidad de simplificar la empresa investigadora apoyándose en el habitual recurso de establecer *a priori* una selección temática de las fuentes de consulta.

A lo largo de las muchas páginas que conforman los dos primeros volúmenes publicados de la *Historia de la Iglesia en España*, existe un hilo conductor que, a pesar de la gran amplitud de temas abordados, se mantiene siempre inalterable: el estudio de los intentos de diverso orden emprendidos por la Iglesia —y por tanto también por los católicos— para recuperar el protagonismo social perdido desde hacía más de siglo y medio, respondiendo con ello a las demandas de un mundo en crisis: el de la Modernidad occidental, el mismo mun-

do que la venía relegando por considerarla el producto histórico de un pasado ya superado, o en trance de serlo. En el caso específico de España —que constituye la perspectiva concreta que nuestro autor elige para examinar a fondo este episodio central de la historia contemporánea— se trata de un tema que adquiere más relevancia si cabe que en otros lugares de Occidente. El especial peso del catolicismo en la vida española hace del estudio de dichos intentos una pieza clave para la comprensión de la sociedad española y su evolución en los últimos sesenta años.

La tesis de fondo que plantea Gonzalo Redondo es tremendamente sugerente. A su juicio, ante la crisis del mundo moderno, la Iglesia española no fue capaz de ofrecer una respuesta cultural adecuada precisamente por eso: porque pensó que la crisis se podría superar mediante una única y concreta respuesta cultural. Creyó que la fórmula de Estado confesional sería capaz de poner orden en un mundo en desconcierto, sin advertir que uno de los factores desencadenantes más importantes de la crisis de la Modernidad había procedido precisamente de la pérdida de la confianza en la existencia de un orden racional y objetivo. No se debe olvidar —apunta a este respecto nuestro autor— que, en la Iglesia que históricamente se hace presente en la España de los últimos siglos, predominaba una mentalidad cultural tradicionalista construida con materiales ideológicos netamente *modernos*. La creencia en la unidad intrínseca entre fe y cultura y, consecuentemente, una concepción muy clericalizada de la sociedad y de la vida son sus dos notas dominantes. Lo son tanto, que incluso en algunos esfuerzos encaminados a la renovación cultural de la Iglesia está presente una versión secularizada de esos dos rasgos.

Gonzalo Redondo se nos revela a lo largo de estos dos tomos de su *Historia de la Iglesia en España* como un autor con tesis. No renuncia en ningún momento a aportar una explicación intelectual profunda de los hechos que reconstruye. Una explicación que aborda desde la perspectiva del historiador, no del teórico de la historia o de cualquier otro campo del pensamiento. Esta última precisión es de suma importancia. Redondo se muestra capaz de comunicarnos sus más íntimas concepciones intelectuales sobre la historia en dos libros que son —siempre y principalmente— dos libros de historia. Y, dicho sea de paso, de una gran calidad literaria, pues gracias a la fluidez de su prosa, sin simplificar saberes ni prescindir de los elementos formales inherentes a la labor de la más alta investigación, sabe exponer de forma que resulta una obra que se adapta fácilmente a varios niveles de lectura. Todo esto es lo que —a mi juicio— contribuye a que nos encontremos con un trabajo a la vez profundo y versátil. Con dos libros, en suma, esencialmente abiertos a un abanico amplio, diverso y plural de lectores.

ÁLVARO FERRARY
Dr. en Historia Contemporánea

Alice MARCET-JUNCOSA: *Du Roussillon et d'ailleurs, images des temps modernes*, Perpinyà, P.V.P. 1993, 332 p.

La jubilació de la professora Marcet després de gairebé un quart de segle de docència a la Universitat de Perpinyà ha estat l'ocasió perquè l'editorial d'aquella universitat preparés un recull d'una vintena d'articles seus publicats en diferents moments de la seva vida acadèmica.

Els interessos de la professora Marcet són ben amplis i inclouen fins i tot els móns indígenes d'Amèrica (*Les sociétés «sans valeur» ni cadre politique, ni religion reconnue, ni économie en développement*, primerament publicat en català l'any 1984, pp. 311-324). Però el gruix dels articles recollits se centra sobretot en el Rosselló del segle XVII (o, més ben dit, com li agrada precisar a l'autora, en els comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Capcir, més una part de Cerdanya) i tenen com a fil conductor l'anàlisi dels canvis que comportà en aquella societat la incorporació forçada a França. Una incorporació que aparentment consistia només en una dependència de la corona francesa, però que malgrat les promeses de respecte a les formes de govern pròpies comportava una voluntat decidida d'assimilació que el pas del temps aniria fent cada vegada més palesa i, també, més eficaç.

L'esforç d'afrancesament fet des dels suprems òrgans de govern; les resistències de gran part de la població catalana; les col·laboracions, ocasionals o continuades, reticents o entusiastes, de grups més petits però influents; les conjures i aixecaments, amb un seguit inevitable de repressions sagnants; tot això, sobre un escenari que s'estén des de les viles de Perpinyà i Vilafranca fins a les terres frontereres de Vallespir i Cerdanya, ocupa un bon nombre d'aquestes pàgines, traduint així el que ha estat una preocupació constant de la seva autora: fer notar amb força el contrast entre la realitat del país i la imatge que, d'acord amb una determinada concepció de l'estat francès, n'ha dotat la historiografia oficial.

Dins d'aquest quadre, i sempre en el context de la història general, a la comprensió de la qual contribueixen decididament, les fonts i els temes eclesiàstics tenen, és clar, una notable importància i són amplament utilitzats. És el cas, sobretot, dels interessants estudis sobre la Cerdanya (*La Cerdagne après le Traité des Pyrénées*, 1981, p. 121-139) i sobre el monestir de Sant Genís (*Une abbaye roussillonnaise: Saint-Génis-des-Fontaines aux XVIIème et XVIIIème siècles*, inèdit fins ara, p. 217-252), o de la lliçó magistral sobre la universitat (*L'U-niversité de Perpignan*, 1989, ps 255-267).

Tenim, doncs, aquí una bona mostra de l'activitat de recerca de la professora Marcet sobre una àrea geogràfica i una temàtica que per multitud de raons no ens és tan familiar com caldria. Esperem que l'autora, lliure ara de les obligacions que comporta l'activitat acadèmica ordinària, ens donarà a conèixer, amb l'expressió càlida, incisiva i convinguda a la qual ens té acostumat, moltes més coses de les que, sens dubte, ha anat trobant i elaborant

durant aquests anys i que només deuen esperar la calma necessària per a ser finalment ordenades, escrites i publicades.

ENRIC MOLINÉ

HENRY KAMEN, *The Phoenix and the Flame. Catalonia and the Counter Reformation*, New Haven, Yale University Press 1993, 527 p.

Ens trobem davant d'un estudi excepcional sobre l'Església catalana al temps de la reforma catòlica. L'autor, molt conegut de fa anys a casa nostra, comença introduint-se en el tema de Catalunya i la Contrareforma amb la llarga descripció i anàlisi que fa d'una parròquia, Sant Quintí de Mediona, de la qual es conserva abundant documentació. En els set densos capítols que vénen a continuació, investiga les actituds i mesures preses per Felip II en relació amb l'Església a Catalunya; els canvis introduïts per Trento en el culte públic i la devoció popular; el govern de la comunitat parroquial; les funcions de la Inquisició; les disposicions de Trento sobre el matrimoni i l'abast real dels canvis; la predicació i l'educació del poble; i la influència de les idees de més enllà del Pirineu, amb una especial atenció a l'entrada de llibres i tot el que això comportava. La parròquia de Mediona torna a sortir una i altra vegada en aquestes pàgines, i és amb unes consideracions sobre ella que acaba finalment el llibre.

Una de les principals característiques de l'obra és la gran quantitat d'informació que proporciona. L'autor no sembla haver estalviat esforços per aconseguir-la, tant en fonts inèdites com en treballs ja publicats, i la bibliografia que ofereix és ben actual i completa. Té un ventall d'interessos molt ample, no hi ha aspectes que deixi conscientment de banda, i sap presentar uns quadres plens de vida a través d'una acumulació encertada de detalls i més detalls; encara que, com és segurament inevitable quan aquests són tan nombrosos, de vegades algun no sembla ben interpretat o potser no justifica del tot la conclusió que se'n treu.

Tot llegint el llibre sovintegen les sorpreses agradables, com quan s'escolta una persona que mira la realitat amb ulls nous i sense judicis preconcebuts, i que sap de què parla. És el que passa, notablement, amb el capítol sobre els contactes del país amb Europa, i amb l'extensa anàlisi que fa de la vigilància sobre els llibres. L'autor s'esforça a desfer la idea de l'aïllament intel·lectual d'Espanya (p. 387); exposa la poca eficàcia del control de l'entrada de llibres a les fronteres (p. 390); fa notar que Espanya és l'única nació que a la primèria de l'època moderna va potser publicar tants títols fora com dins del seu territori, i no pas per por de la censura, sinó, simplement, per consideracions editorials (p. 393); dóna exemples de la capacitat de maniobra d'un autor per a obtenir el permís d'imprimir (p. 395); aclareix el sentit de la prohibició d'estudiar a l'estranger (p. 396); fa una comparació, molt favorable a Espanya, amb la lliber-

tat de publicació que hi havia en els països protestants (p. 398); i, en general, insisteix en la poca efectivitat del conjunt de mesures de control dels llibres (p. 399). Si l'intercanvi d'idees entre els intel·lectuals d'aquí i de fora es va anar fent més feble no va ser, diu, per les dificultats posades per l'Estat o per la Inquisició a l'accessibilitat de llibres estrangers (p. 400); després d'una al·lusió una mica sorprenent al cant gregorià (p. 403), fa unes interessants consideracions sobre la pretesa recaiguda d'Espanya en la inèrcia i el dogmatisme en el moment de la transició de l'humanisme al barroc (p. 407), per acabar comentant l'inventari d'un llibreter mort el 1561 que no està gens d'acord amb l'opinió corrent que era molt difícil adquirir llibres procedents de l'estranger (p. 411).

Amb referència a la llengua, parlant del català escrit, Kamen trenca una nova llança contra la idea genèrica de «decadència», tantes vegades denunciada per l'autor (p. 415); i, respecte a la llengua culta en general, fa notar que, a més a més, el llibre tenia llavors una importància secundària, fins i tot en el camp literari, respecte a la cultura oral dels sermons (p. 416). A continuació, després de presentar més rastres de la supervivència de l'humanisme a Barcelona a la meitat del segle XVI (p. 417), afegeix noves dades per mostrar que l'any 1660 el català continuava sent extensament llegit a Catalunya (p. 426). Tenen també interès les seves constatacions que, al contrari del que de vegades se suposa, l'ús del català no solament no fou perseguit, sinó encoratjat i defensat per la jerarquia (pp. 368-369), subratllant així mateix els esforços dels jesuïtes forasters per predicar en català (p. 371) o la defensa feta pel rector del col·legi que tenien a Barcelona de la publicació de devocionaris en aquesta llengua (p. 374).

Com calia esperar d'un autor que n'és especialista, el capítol sobre la Inquisició resulta especialment sòlid i atractiu. L'aprofita també per a tornar a insistir en els llibres, aportant dades i comentaris, de vegades molt renovadors, sobre la seva censura (p. 221), sobre l'Índex de llibres prohibits (p. 224) i sobre la crema simbòlica d'alguns exemplars, que contrasta amb la crema ben real de grans quantitats de llibres feta a França, a Roma o a Venècia (p. 229), per acabar rebaixant la magnitud del control de la Inquisició sobre la lectura i el pensament a Espanya a un nivell molt més modest del que sovint se li atorga (p. 230). És digne d'atenció el testimoni que aporta sobre les proves de «limpieza de sangre» al monestir molt exclusiu dels jerònims de la Vall d'Hebron, prop de Barcelona, que se centraven a esbrinar si el candidat que volia entrar-hi era fill legítim i de bona família, si tenia salut i bona reputació, i si no tenia deutes: unes informacions ben allunyades de la preocupació per a detectar possibles avantpassats jueus (p. 272). També és interessant el que diu de la diferent sensibilitat que tenien els catalans sobre les activitats del Tribunal respecte a la que era habitual en altres indrets de la Península, així com la diferent manera de procedir dels seus oficials quan provenien de les terres de la Corona d'Aragó (pp. 218-219 i d'altres).

Les pàgines dedicades al matrimoni i la sexualitat al nostre entendre presenten plantejaments encertats i d'altres que no ho són tant. Pensem, per exemple, que l'afirmació del catecisme d'Astete que «el matrimoni no és solament

un sacrament sinó també un contracte natural» no vol dir, com entén Kamen, que el seu element primari és el sacrament i el secundari el contracte, trencant així la tradició anterior (p. 281). Que Astete presentés la qüestió d'aquesta manera, pensant segurament que era una forma didàctica de fer-ho, no permet concloure que es modificava aquella tradició: el Catecisme Romà, publicat feia poc, el 1566, continuava dient que «el matrimoni va ser instituit com a unió natural... i elevat després a la dignitat de sacrament» (II, 7, 15), i no és de creure que un catecisme elemental volgués esmenar-li la plana, amb més raó quan tampoc després es generalitzà aquell pretès canvi.

De fet, moltes de les constatacions sobre el matrimoni que fa el mateix Kamen s'entenen molt millor, i no resulten gens sorprenents i sí molt clarificadores, si es miren sota la perspectiva teològica segons la qual el sacrament del matrimoni no és altra cosa que el mateix contracte matrimonial natural quan se celebra entre batejats. La gran reforma de Trento sobre el matrimoni pretenia, precisament, assegurar la validesa d'aquest contracte natural assabentant-se que no hi havia un altre vincle matrimonial previ ni un determinat grau de parentiu, etc., i cercava d'aconseguir no tant una «sacralització» (ja es considerava sagrat abans) com la seguretat que el contracte es feia amb llibertat de les dues parts i davant un notari qualificat, el rector del lloc on es contraïa el matrimoni, que el deixaria adequadament registrat en els llibres parroquials. La insistència o no que tot això es fes a l'església, i amb missa o sense (p. 282), que també surt a les fonts, es troba certament en un altre nivell. D'aquesta manera s'entenen també millor situacions com les que es descriuen dels «esposats» o «encartats» (p. 292), que fins ara no havien suposat necessàriament un comportament irregular, però que en la recerca d'una major seguretat jurídica del contracte es volien evitar.

És d'agrair la visió clara que Kamen dóna de la pretesa doble actitud respecte de les infidelitats matrimonials per part del marit o de la muller (p. 307), però el seu tractament de la posició de la Contrareforma sobre el sexe (ps 323 i següents) es fa una mica pesat. El to crític i alhora amesurat que és característic de l'autor, sempre refrescant i de vegades especialment patent (pp. 329 i següents), es trenca aquí i allà amb alguna afirmació dita de passada, com la del «pes immens de segles de virulent antifeminisme de l'Església» (p. 330), que ens sembla una mica desproporcionada. Més endavant, una descripció de la vida als convents femenins torna a sorprendre agradablement per la seva transparència (p. 336), mentre que en el judici que li mereix l'impacte de la Contrareforma sobre el paper de la dona, ben interessant d'escoltar, deixa que s'hi barregi alguna cosa que no és pas una innovació d'aquell període, tal com la seva «exclusió de l'altar» (p. 338).

Al que anomena la revolució del culte públic, Kamen hi dedica un capítol sencer, on presenta una notable quantitat d'informació que, al nostre parer, el faria excel·lent si no fos que ens sembla veure-hi massa sovint un tractament no gaire respectuós de les diferents creences i devocions, amb un to que en ocasions sembla innecessàriament irònic i pot resultar desagradable. Així i tot, està sembrat de dades i punts de vista força interessants. Com, per exemple,

l'apreciació que l'església i el seu espai, com és ara el cementiri, pertanyia de fet, encara que no de dret, a la comunitat, i que era aquesta la responsable del seu manteniment (p. 111); o que la missa del diumenge era una ocasió important de trobada de la gent, cosa que ha arribat gairebé fins als nostres dies, encara que sembla una exageració dir que el menys important de tot era la cerimònia religiosa (p. 119).

En un altre capítol, sobre la comunitat i la Contrareforma, Kamen fa una mena de retrat impressionista de la societat, on surten des dels balls en les festes sacres i profanes (p. 189) i les confraries (p. 165) fins a la intervenció de l'Església en fomentar els «actes de perdó» entre enemics, amb la publicació d'un exemplar ben interessant (p. 206). Amb dades a la mà, contradiu les interpretacions d'alguns historiadors, segons els quals l'Església hauria fomentat una ètica contrària al treball amb la seva insistència en el descans dominical, fent-se doncs responsable en algun grau de la decadència econòmica al món mediterrani (p. 200). Algunes de les interpretacions sociològiques que Kamen fa en aquest capítol, segurament en part encertades i en part discutibles (p. 180), les presenta però en un llenguatge que no és tan senzill i planer com el que li és usual.

En el llibre hi ha inexactituds, o afirmacions que ens sembla que ho són. Algunes són força perifèriques al discurs general de l'obra, amb molt poca incidència sobre els quadres generals que dibuixa o sobre les conclusions finals. Per exemple, el «comunidor», des d'on el rector solia «comunir» les tronades perilloses, no era una «taula de les bruixes» (p. 213), que deu ser un nom inventat quan ja s'havia perdut el record d'aquell costum; encara que això no treu cap mèrit a l'exposició interessantíssima i ben documentada que fa allà mateix sobre els processos de bruixeria (pp. 237-245). Un altre exemple: no creiem que sigui exacte que a Catalunya els nomenaments de rectors els fes l'autoritat secular (p. 28); almenys no era així en el bisbat d'Urgell, el més extens de tots els catalans en aquell moment i, ben segur, un dels que tenia més parròquies. I, ja que parlem d'aquest bisbat, la Vall d'Aran s'hi incorporà al segle XIX i no abans (p. 75), i les passeries entre diverses valls pirinenques no es feien sense permís de l'autoritat superior (p. 27), sinó precisament amb aquell permís.

D'una manera semblant, l'autor dóna per bo que la principal raó de la considerable immigració francesa al segle XVI eren els conflictes civils a França (p. 232); però aquesta immigració és un fenomen que comença, no anys, sinó segles abans d'aquella inestabilitat política. També es refereix als «ocupants francesos de beneficis en les parròquies dels Pirineus que abans (de 1630) pertanyien a l'Església Francesa» (p. 236), un fet del qual no tenim cap notícia i del qual més aviat dubtem. En canvi, molt encertadament, subratlla la identificació més o menys popular de la França d'aquell temps amb l'heretgia i les dificultats que això comportà per als immigrants francesos (p. 233).

Un altre conjunt d'imprecisions, d'altra banda molt corrents, són les que fan referència a l'organització eclesiàstica. Així, no sembla gaire adequat aplicar una mateixa idea d'exempció a casos tan diferents com el de la seu exempta de Burgos, és a dir, no sotmesa a un metropolità, i els d'alguns abadiats o altres

territoris exempts, és a dir, no sotmesos a un bisbe (p. 105 i 108). I, malgrat que és força interessant el seu tractament dels capítols catedrals, on subratlla la seva continuïtat enfront dels períodes necessàriament limitats en què governen els bisbes, no és exacta la identificació que fa de les rendes de la diòcesi amb la mensa capitular (p. 115), cosa que s'explica fàcilment per la confusió bastant general d'identificar les rendes del bisbe, les del capítol, o totes dues, amb una cosa inexistente que serien les «rendes de la diòcesi»: la mensa capitular només representa les rendes capitulars.

Però les inexactituds que més es noten són les que fan referència als beneficiats, on no s'aconsegueix salvar de la poca precisió amb què massa sovint se sol tractar aquest tema. Així, no sembla encertada la seva sorpresa davant la col·lació d'un benefici abans de rebre els ordes: precisament la possessió d'un benefici era ben sovint el títol de l'ordenació; i una cosa semblant es pot dir de la reserva de beneficis de fundació laïcal a membres de les respectives famílies o als naturals d'un poble (p. 161). La manca de distinció entre les diferents classes de «beneficiats» desvirtua també el que diu sobre la seva absència habitual del lloc on tenien el seu benefici (p. 344): té tota la raó quan es refereix als rectors, però no tanta en els molts casos que no hi havia cap obligació ni cap necessitat d'estar-se en aquell lloc. La confusió creix quan considera anormal l'absència de beneficiats que només havien de dir unes misses l'any: precisament això justificava que s'acumulessin alguns beneficis que no comportaven deures pastorals, o que un beneficiat que estava obligat a celebrar unes misses les fes dir a un sacerdot que ja vivia habitualment en el lloc on s'havien de celebrar.

Les conclusions vénen clarament resumides en una dotzena de pàgines. A Mediona no hi havia hagut canvis en l'estil religiós de vida a començaments del segle XVII. És veritat que els catalans se sentien prou identificats amb el concili de Trento perquè l'any 1641, en donar la seva obediència al rei francès, volguessin fer constar clarament que s'havia de respectar aquella adhesió; però en la vida ordinària, conclou Kamen, l'únic impacte immediat del concili havien estat uns canvis en el culte litúrgic, «mentre que en els altres camps haurien de passar generacions senceres abans que els ideals de Trento es poguessin posar en pràctica».

Enfront de les opinions que volen presentar Trento com una ruptura amb el passat i un triomf de les elits sobre les supersticions populars, com una autèntica inculturació del camp i les ciutats, Kamen sosté que aquesta presentació dramàtica té ben poca relació amb Catalunya, on les novetats van anar entrant a poc a poc, sense cap «col·lisió traumàtica», perquè la comunitat local catalana, a diferència del que havia passat a Alemanya, on la reforma protestant s'havia fet en un moment de grans canvis socials, no havia perdut la seva identitat; per això va anar assimilant els canvis i va acabar identificant-se del tot amb ells; i posa com a exemple la popularitat que van arribar a tenir les confraries del roser.

A Catalunya, i limitant-nos a allò que l'autor anomena «la religió de cada dia» i que és fonamentalment el que pretén investigar, els resultats de la Contrareforma es van limitar a una lenta afirmació de la disciplina externa, feta des

de dalt amb la col·laboració de l'autoritat secular, que es pot resumir en tres blocs:

1) una «reforma de l'orde», de tipus disciplinari, amb prou feines aconseguida cap al final del segle XVII, que comportava una major iniciativa en assumptes públics com festes, processons, carnivals, moralitat pública, persecució de la violència i del sacrilegi; i que implicava també més poder per a controlar els membres del clergat;

2) una «afirmació dels sagraments», començant pel de la penitència, que va suposar un major ascendent del clergat dins l'Església; continuant amb la insistència en la comunió i amb la multiplicació de misses pels difunts; i acabant amb els importants canvis en el matrimoni, que tingueren conseqüències de llarg abast;

3) el que anomena «acceptació del catolicisme universal a nivell local», un procés que no va ser gens penós, perquè els pobles van anar rebent molt bé els nous sants i les noves devocions, integrant-les amb les velles.

En resum, estem davant d'un llibre important que ens proposa un discurs mai desinformat. La seva lectura és certament estimulante, fins i tot en aquelles coses amb les quals es pot estar no gaire o gens d'acord, i que, encara que fos només per contradir-les, és d'agrair que s'hagin dit.

Potser un dels aspectes més agradables del llibre és la constatació, sempre refrescant, que la realitat no s'acaba mai d'adaptar a les teories. És el que passa amb moltes de les que critica el professor Kamen, de vegades corregint-ne l'abast i d'altres desfent-les del tot, però sempre amb una acurada aportació de fets. Per exemple, la del suposat aïllament intel·lectual d'Espanya respecte a Europa; la del pretès afany de la catòlica Espanya per exportar a Europa la seva ortodòxia; la de la singularitat del control ideològic de la Inquisició respecte al que es feia en altres països o la de la seva eficàcia sobre l'entrada de llibres i la circulació de les idees; les apreciacions contradictòries que a Catalunya el concili de Trento produí un canvi extraordinari, o que no en produí cap; i encara d'altres.

Les dades que aporta Kamen queden incorporades al patrimoni comú. I si algunes de les seves interpretacions són més endavant corregides o desfetes, com ell n'ha corregides i desfetes moltes, estem segurs que, dins la millor tradició universitària, el primer a quedar-ne satisfet serà ell mateix. Així ens ho ve a dir amb unes paraules escrites el 1603 per un rector de Mediona i que fa seves en citar-les just abans d'exposar les conclusions. I així ens ho diu sobretot la qualitat de la seva ja voluminosa producció, on ha demostrat de sobres que no li agrada fer-se esclau de teories, d'aquestes o d'unes altres, sinó acostar-se cada vegada més al coneixement de la veritat històrica.

ENRIC MOLINÉ

Valentí SERRA DE MANRESA: *Els caputxins de Catalunya, de l'adveniment borbònic a la invasió napoleònica: vida quotidiana i institucional, actituds, mentalitat, cultura (1700-1814)*, Barcelona, Facultat Teologia de Catalunya/Herder 1996, 490 p. (Col·lectània Sant Pacià)

Reseñar un nuevo libro es siempre una satisfacción, especialmente si se trata de un buen libro. En este caso la satisfacción es máxima, pues se trata de un libro magnífico, muy bien escrito, sólidamente documentado y construido con una rigurosa metodología, sobre un tema verdaderamente interesante, los capuchinos en Cataluña en el siglo XVIII. A todo ello contribuye decisivamente la preparación y la experiencia de su autor. Fra Valentí Serra de Manresa, primero y sobre todo capuchino, historiador formado en la Universidad de Barcelona, Archivero Provincial de los capuchinos de Cataluña, director de la Biblioteca Hispano-Capuchina y del Museo Etnográfico-Misional, ha publicado numerosos trabajos de investigación y de divulgación, así como diversas ediciones de textos y documentos e incontables reseñas de libros.

Tal como dice el autor al comienzo del libro, la tarea fundamental del historiador es conseguir el intento, siempre aventurado, de comprender y transmitir la significación y el mensaje de la historia, cuando lo que queda de ésta es tan sólo un eco en los documentos. Fra Valentí Serra de Manresa lo ha intentado y lo ha conseguido.

Efectivamente, de aquellos siglos pasados sólo queda un eco en los documentos y Fra Valentí Serra, excelente archivero, que conoce como nadie su propio archivo, el Archivo Provincial de los Capuchinos de Cataluña, y que conoce muy bien muchos otros archivos, especialmente los fondos referidos a su propia orden, pero no sólo éstos, tiene la enorme ventaja, que él ha sabido aprovechar muy bien, de conocer a fondo los documentos, miles de documentos, de los más variados tipos, que guardan el eco de la historia. Ésta es, de entrada, una de las grandes virtudes de esta obra. La proximidad, la familiaridad del autor con la documentación. Una documentación analizada a fondo, con inteligencia y paciencia, cuya información se apura hasta el final, pero que resulta tan rica y sugestiva que, lejos de agotarse, abre caminos a futuros trabajos de investigación.

Y todo esto al servicio de un objetivo todavía mayor, comprender y transmitir la significación y mensaje de la historia. Y Fra Valentí Serra, a través de los documentos, ha conseguido las dos cosas, comprender y transmitir. Desde dentro, como conviene tantas veces y no podía ser de otra manera en este caso, dada la condición de capuchino del autor, pero siempre guardando una oportuna y lúcida distancia, Fra Valentí Serra comprende la experiencia histórica de la orden capuchina en la Cataluña del siglo XVIII, tanto en su interior como en su proyección hacia el exterior, y la comprende no de forma aislada, sino plenamente integrada en la realidad de su tiempo. La comprende y la acierta a transmitir con claridad y convicción. Su libro es un libro claro, ordenado, sistemático, completo, que ofrece al lector, incluso al que no se halla especialmente

informado sobre el tema —la historia de las órdenes religiosas, concretamente la orden capuchina—, y sobre la época —el siglo XVIII—, una imagen muy expresiva y rigurosa de la significación y el mensaje de la orden capuchina, una orden numerosa e influyente, en el marco de la historia catalana del setecientos.

El libro, cuyo título y subtítulo resulta muy revelador de su contenido, *Els caputxins de Catalunya, de l'adveniment borbònic a la invasió napoleònica: vida quotidiana i institucional, actituds, mentalitat, cultura (1700-1814)*, podemos considerar que consta de cinco partes.

La primera tiene carácter introductorio y presenta las fuentes, manuscritas e impresas, y la bibliografía. Además de mostrar las sólidas y amplias bases sobre las que se apoya el trabajo de investigación, sirve de orientación al lector para explorar las múltiples posibilidades que ofrecen los diversos tipos de documentación consultados.

La segunda parte incluye dos capítulos. El primero, dedicado a analizar el personal que componía la orden y su origen social, ofrece una perspectiva muy original, en la línea de los estudios prosopográficos. En el siglo de mayor incremento vocacional de la orden resulta muy interesante observar el perfil social de los frailes capuchinos, más rural que urbano, más bajo que alto, un perfil que refleja la composición de la sociedad de la época, pero también el carácter eminentemente popular de la orden, volcada, de acuerdo con su espíritu fundacional, hacia la preocupación por los estamentos inferiores de la sociedad. A lo largo del siglo XVIII las vocaciones a la vida capuchina en Cataluña fueron muy abundantes. El libro de recepciones al noviciado, de 1705 a 1771, registra 1.386 entradas, de las cuales 1.090 llegaron a la profesión. Los abandonos, 296 en total, representaban un 21,35%. En cuanto a la extracción social de las vocaciones capuchinas, dominan los hijos de campesinos con un 37% del total, sobre todo pequeños propietarios y en menor número hijos de braceros y jornaleros; y una importancia más secundaria tienen los hijos de tejedor (un 15%) y un 27% de otros oficios menestrales, y los hijos de burgueses y comerciantes son muy pocos, sólo el 10%. En la etapa posterior, de 1789 a 1820, desciende el número de ingresos, se registran 146 vocaciones. Como en la etapa anterior son importantes las vocaciones de extracción rural (35%), pero dominan las de origen menestral (38%) y comienza a apuntar un ligero aumento de los oficios textiles (18%). Sólo el 5% son de origen burgués o comercial. Escasísimas fueron en todo el XVIII las vocaciones procedentes de familias militares y nobles. En cuanto a la procedencia geográfica, dominan los frailes de los lugares donde había convento o de las cercanías. El segundo capítulo se refiere a la actitud de los capuchinos de Cataluña en el advenimiento borbónico, momento muy significativo, por la crisis que supuso la guerra y la inmediata posguerra. En un primer momento la Provincia de los Capuchinos de Cataluña aceptó por sentido de obediencia el testamento de Carlos II y recibió con expectación la llegada del nuevo rey. Pero al comenzar la guerra la actitud de los capuchinos no fue siempre la misma, como institución la orden procuró mantener las formas y como individuos, su conexión con los estamentos populares les llevó en ocasio-

nes a manifestar su adhesión a la Casa de Austria. Tras la victoria de Felipe V, los capuchinos catalanes hubieron de dar un viraje a sus ideas políticas y mantenerse replegados hacia el interior de sus conventos. En la segunda mitad del siglo recuperaron su proyección hacia el exterior, estableciendo un brillante período de influencia pastoral y cultural en la vida del Principado.

La tercera parte se dedica a la vida interna de la orden capuchina en Cataluña, con un sugestivo capítulo —el tercero—, sobre la vida cotidiana. Ésta es seguramente una de las aportaciones más novedosas de la obra. En el marco de la actual preocupación historiográfica por la vida cotidiana, el libro dibuja un cuadro extraordinariamente expresivo de la manera de vivir, día a día, de los capuchinos en los conventos catalanes del siglo XVIII. Basándose en fuentes muy diversas, utilizadas con criterio e intención, Fra Valentí Serra nos habla con detalle de todos los aspectos de la vida diaria, de la alimentación —con sus interminables polémicas sobre el consumo del chocolate y del tabaco, dos productos venidos de América que alcanzaron en la época enorme difusión social—, del vestido, del mobiliario, de los trabajos y ocupaciones, del horario, de la ritualización extremada de los diversos actos comunitarios, entre ellos las exequias, y también del contrapunto que ponían en la rutina diaria las fiestas y ceremonias y otros acontecimientos extraordinarios, como la visita real de Carlos IV en 1802 al famoso jardín del convento de Santa Eulalia de Sarriá. Especial atención se presta al problema de la relajación de la rigurosidad del ideal de vida capuchino y al continuo empeño por regresar a la austeridad original.

Otro capítulo interesante y también muy valioso por su enfoque y por la información que aporta es el dedicado a la vida cultural —el capítulo cuarto—. Trata extensamente de la formación espiritual y académica de los frailes capuchinos, deteniéndose en las casas de estudio, el contenido de los estudios de Filosofía y Teología, la reforma de los estudios a lo largo de la centuria —que se reorganizaron dentro de la escolástica, prohibiendo las doctrinas de los autores modernos—, la renovación filosófica de los capuchinos catalanes —a partir del curso de Filosofía del Padre Francisco de Villalpando—, y los estudios de otras ciencias y artes. También aborda el autor el interesante tema de las bibliotecas de los conventos capuchinos, sus contenidos y su situación concreta durante la ocupación napoleónica, y otros aspectos culturales. Este capítulo constituye, sin duda, una aportación destacada al ámbito de la historia cultural de la Cataluña moderna y resulta doblemente de agradecer que el autor se haya decidido a abordarlo, por su valor intrínseco y por venir a aumentar los conocimientos en un campo historiográfico que merece mayor dedicación de la que hasta ahora se le ha venido prestando. Además, tal como el autor confiesa desear, acierta a defender, de forma convincente y sin caer en extremos apologéticos, la notable significación cultural de los capuchinos catalanes del siglo XVIII, corrigiendo el estereotipo de frailes incultos que a veces se ha presentado al tratar de las órdenes mendicantes en el siglo de la Ilustración.

Tras la vida hacia dentro, sigue después una cuarta parte que tiene como objetivo la vida hacia fuera, con varios capítulos. En uno —el quinto— se

ocupa de la predicación, dedicación preferente de los capuchinos, de sus temas y estilos, en función de las ocasiones y destinatarios, la predicación ordinaria y predominante, dirigida a las clases populares, anunciando la misericordia divina y llamando a la conversión, o la predicación de elite para circunstancias especiales, las lenguas utilizadas en cada caso, los ámbitos geográficos que abarcaba habitualmente, las épocas dominantes, Adviento y Cuaresma, las fiestas mayores y las misiones populares. Con el factor añadido de que los sermones sirven además como fuente indirecta de información sobre las costumbres sociales, interpretadas desde el punto de vista eclesiástico. Así modas, bailes y supersticiones eran fustigados sin cesar por los predicadores. También trata el mismo capítulo del fomento de las devociones populares, algunas de gran incidencia desde tiempo atrás, como las Cuarenta Horas y el Vía Crucis, y otras nuevas como la devoción mariana a la Divina Pastora, promovida exclusivamente por los capuchinos hispanos, como reacción espiritual a la influencia de la espiritualidad jansenista. Y finalmente trata de la propagación de las fraternidades de la Orden Tercera, con una breve, pero esclarecedora, aproximación a la vida de los terciarios, señalando la suavización del sentido penitencial y la tendencia a subrayar la significación social. Enmarcado en el interés existente en la historiografía actual por el estudio de la religiosidad y especialmente de la religiosidad popular, este capítulo ilustra sobre el importante papel desempeñado por los capuchinos en la vida religiosa de la sociedad catalana de la época, precisamente en un polémico momento, marcado por trascendentales cambios de las formas de la oratoria sagrada y de la religiosidad popular.

Pero la proyección de los capuchinos de la Provincia de Cataluña no se limitó a las tierras catalanas y el libro también engloba la labor misional realizada en América. En el siglo XVIII las misiones extranjeras de los capuchinos catalanes se vieron muy potenciadas, fue a iniciativa real que se inició la gigantesca empresa de la evangelización de la Guayana venezolana. Fra Valentí Serra dedica un capítulo —el sexto— a estudiar la acción evangelizadora en la Guayana, de 1722, fecha de la Real Cédula de la definitiva reorganización de la misión, a 1817, año de su ocupación por las tropas del general Bolívar, aportando interesantes datos sobre la vida de los misioneros y la organización de la misión. Los capuchinos consiguieron en Guayana impulsar un gran desarrollo económico, a través de un sistema de reducciones, pero con resultados limitados en la cristianización de los indios.

Otro capítulo —el séptimo— se dedica a valorar el impacto de la Revolución Francesa, analizando entre los capuchinos catalanes cuestiones como el sentimiento antifrancés, el pensamiento reaccionario y la actitud ante la guerra contra la Francia revolucionaria, en la que los capuchinos, como muchos otros eclesiásticos, tuvieron un destacado papel ideológico y propagandístico. El capítulo octavo se ocupa de los capuchinos de Cataluña ante la invasión napoleónica y el final del Antiguo Régimen, tanto en los aspectos institucionales como cotidianos, con interesantes apuntes sobre el impacto de la guerra sobre la so-

ciudad catalana, con la cual hicieron los capuchinos causa común, plenamente identificados en actitudes y sentimientos.

El estudio se cierra con una recapitulación, a modo de conclusión, que en unos pocos párrafos concisos subraya los resultados principales de la investigación. Es un punto positivo, que aporta claridad y da relieve a la obra, el mantener esta conclusión, sin duda consecuencia directa del origen del libro como tesis doctoral, dirigida con acierto por el Doctor Joan Bada, profesor de la Universidad de Barcelona y de la Facultad de Teología de Cataluña, gran especialista en historia de la Iglesia, tesis que mereció en el momento de su lectura, en noviembre de 1995, la máxima calificación de sobresaliente «cum laude». La extraordinaria rapidez en la publicación de la tesis, prácticamente íntegra, representa una inmensa suerte, para el autor, que puede dar a conocer los frutos de su trabajo de forma plena e inmediata, pero sobre todo para los lectores, que podemos conocerlos de la misma forma completa y rápida.

También hay que destacar la cuidadosa y acertada elección de 110 documentos, muy representativos y perfectamente transcritos, que enriquecen todavía más la obra y cuya lectura sugiere multitud de reflexiones. Igualmente muy valiosa es la pequeña pero excelente muestra de documentación gráfica, que gracias a la fuerza de la imagen, acerca al lector, aun más si cabe, a una más plena comprensión del tema. Por último, muy útiles resultan los índices toponímico y onomástico, que hacen la obra, tan rica en referencias, mucho más fácilmente accesible. Todos estos apéndices no hacen sino subrayar el inmenso cuidado y paciente dedicación con que esta obra ha sido elaborada, consecuencia del exigente afán de perfección de su autor.

El punto final de este sencillo comentario no debe ser, pues, otro que recomendar encarecidamente la lectura de este magnífico libro y felicitar muy sinceramente a su autor. Conociendo la extraordinaria capacidad de trabajo de Fra Valentí Serra, no hace falta animarle a seguir adelante en su camino de historiador, podemos estar seguros de que muy pronto nos ofrecerá nuevos y sabrosos frutos de su trabajo de investigación.

MARÍA DE LOS ÁNGELES PÉREZ SAMPER
Profesora de la Universidad de Barcelona.

Actas de las Conferencias de Metropolitanos Españoles (1921-1965). Edición preparada por Vicente CÁRCEL ORTÍ. Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos 1994. (BAC, 540)

Com diu Mons. Elías Yanes, president de la Conferència Episcopal Espanyola, en la presentació, la publicació d'aquestes actes és un adequat complement dels *Documentos colectivos del episcopado español, 1870-1974* que Mons. Jesús Iribarren va editar el 1974, acompanyades d'excel·lents notes i comentaris. Vint anys després, la present edició de les Actes de les Conferències de Metropolitanos, per primera vegada publicades íntegrament, no desmereix de la dels *Documentos colectivos*. La diferència entre aquets dos tipus de documents és doble: en primer lloc, de part de l'organisme emissor, i en segon lloc perquè els *Documentos* són escrits públics, adreçats a tots els fidels i sovint a l'opinió pública en general, i en particular als governants, mentre que las *Actas* són documents reservats, en els quals queda constància d'acords presos, que només amb el lapse d'un prudent termini esdevenen publicables.

L'edició del text de les *Actas* és precedida per un «Estudio histórico-jurídico» de l'editor sobre *organización y Magisterio del Episcopado español contemporáneo (1812-1966)*. Un estudi extens i complet (pp. 1-144) i molt documentat, amb l'erudició i la informació bibliogràfica que distingeixen tots els escrits de Cárcel Ortí. La col·legialitat i la corresponsabilitat dels bisbes en la missió de l'Església universal i, més intensament, en la de les Esglésies dels diferents països, afirmada i impulsada pel Vaticà II, era molt viva en els primers segles, però posteriorment, per diverses causes, havia estat reemplaçada pel govern centralista de la Santa Seu, que generalment veia amb recel el concilis o sínodes nacionals, però mai no va deixar d'haver-hi una praxi i uns organismes més o menys col·legials, que el vell Codi de Dret Canònic de 1917 recollia. En el cas d'Espanya, Cárcel Ortí explica, en la primera part del seu estudi històric, «Desde principios del siglo XIX hasta 1920», com durant el segle XIX va imperar la desorganització. Des de les darreries del segle passat, els bisbes espanyols havien començat a reunir-se en províncies eclesiàstiques, però fins ben entrat el present segle no van tenir la primera assemblea plenària. Sota Benet XV, el 1921, es va celebrar la primera conferència de metropolitanos, però va ser Pius XI qui va consolidar aquesta institució. Tenim ara com diu l'editor, «una imponente colección de textos inéditos que desvelan algunos aspectos poco conocidos y otros completamente ignorados de la vida de la Iglesia durante las cuatro décadas centrales de nuestro siglo y documentan su acción desde la Dictadura de Primo de Rivera hasta la plenitud del Franquismo, pasando por los años sangrientos de la II República y la persecución religiosa» (p. XIX).

La conferència, o «Junta de Reverendísimos Metropolitanos» ha estat sempre presidida pel cardenal primat de Toledo, excepte el breu període que, per l'expulsió i dimissió del cardenal Segura, la va presidir el de Tarragona, Vidal i Barraquer, amb la col·laboració del de Sevilla, Ilundain. Mentre la presidència de

RECENSIONS

Segura primer i de Gomà després va ser molt personal i centralitzada, la de Vidal i Barraquer es va caracteritzar per la col·legialitat entre els arquebisbes i per la participació de tots els bisbes, que els arquebisbes havien de de consultar per elevar a la conferència els parers de totes les diòcesis. Pel que fa al tema de les relacions Església i Estat, són especialment interessants les informacions que aquest estudi introductori dóna sobre moments tan delicats com la República, el franquisme i els inicis de distanciament per respecte al règim. L'última conferència de metropolitans va tenir lloc el 2-3 de juliol de 1964. Després aquest organisme cediria el lloc a la conferència de tot l'episcopat, creada a l'empar del Vaticà II.

Preveient, amb raó, l'ús que d'aquests documents s'haurà de fer, l'editor ha preparat un apèndix, amb documents complementaris (particularment importants els relatius al problema de la llibertat religiosa), i també uns preciosos índexs: un de cronològics de temes tractats i d'acords adoptats a les successives conferències de metropolitans, un altre dels apèndixs publicats, un de noms de persones i un de matèries. Aquest últim, malgrat tot el que de convencional tenen les classificacions o indexacions per matèries, i encara que hi hagi algun punt confusionari (a la p. 840 els directoris per a l'administració diocesana i per a la celebració de la santa missa queden inclosos sota la veu «Directorio militar de Primo de Rivera»), donarà bones pistes per a l'explotació de tot aquest fons documental de l'episcopat espanyol.

Aquestes *Actas* no són sols un llibre interessant: són un instrument indispensable, que haurà de tenir a l'abast de la mà tot estudiós que s'ocupi de la història contemporània de l'Església espanyola, i també (ja que els nostres bisbes no s'ocupaven únicament de problemes espirituals o intraeclesials, sinó igualment de qüestions polítiques i socials) de la història contemporània d'Espanya *tout court*.

HILARI RAGUER